

ERNEST GELLNER*

Nacionalizem in politika v Vzhodni Evropi

Od leta 1815 je imel nacionalizem v Vzhodni Evropi naslednje faze:

Prva faza

Na dunajskem kongresu leta 1815 je bila celotna Vzhodna Evropa razdeljena med tri cesarstva. Nekdanje majhne državnice, ki jim je uspelo preživeti srednjeveške drobitve, so absorbirale tri velike enote. S tem se je življenje izdelovalcev političnih zemljevidov zelo poenostavilo: da bi opravili svoje delo, so poslej potrebovali zgolj tri barve.

V vseh treh cesarstvih so bili bolj ali manj indiferentni do narodnostnega načela. Cesarstva so temeljila na dinastiji in verski pripadnosti, in sicer: sunitskem islamu, protireformacijskem katolicizmu in pravoslavnem krščanstvu. Za vero in dinastijo je veljalo, da predstavljata naravno, ustrezno in s tem primerno podlago za določanje politične ureditve. Čeprav je bila za vsa tri cesarstva značilna velika etnična raznolikost, ni predstavljala ovire za vzpostavitev političnega življenja. Številne kulturno in jezikovno specifične etnične skupnosti se tako rekoč niso zavedale svojega obstoja. Za primer vzemimo Sarajevo: če je kdo veljal za »Turka«, to ni pomenilo, da mora poznati, kaj šele govoriti turški jezik, ali da so njegovi predniki prišli iz Srednje Azije preko Anatolije – to je preprosto pomenilo, da gre za slovansko govorečega muslimana, ki ima skupne korenine z domačim prebivalstvom. Danes velja nasprotno: tisti, ki v resnici predstavljajo etnično skupino in za katere je značilna skupna slovansko-muslimanska preteklost (ki pa je ni mogoče enačiti z dejansko versko pripadnostjo), se izrekajo za *Muslimane*. Ta naziv so si zagotovili kot veljavno kategorijo, ki se uporablja tudi v uradne namene, kot npr. pri popisu prebivalstva. Naj pojasnimo: tako kot »gentleman« ni tisti, ki govori grško ali latinsko, temveč tisti, ki je pozabil na oba jezika, tudi »Musliman« ni več oseba, ki verjame v to, da je Alah edini bog in da je Mohamed njegov prerok, temveč je to človek, ki več ne veruje. Ironija je v naslednjem: v času, ko je vera imela velik družbeni pomen, se je za določanje skupine vernikov uporabljal etnični izraz; danes, ko je pomembna etničnost, pa se za določanje etničnih skupnosti uporabljajo *verski* nazivi.

Temelj obstoja za mnoge izmed etničnih skupin ni bil v ozemlju, temveč v njihovi socialni strukturi. Bolj jih je povezovala njihova družbena in gospodarska vloga kot pa kos zemlje, na katerem so živeli. Tiste kulturne skupine, za katere je bila značilna ozemeljska pripadnost, so bile povezane z ozemljem na neverjetno zapletene načine in ne enostavno, kot bi pričakovali. Pri vsem tem je pomembno

* Dr. Ernest Gellner, profesor na Univerzi v Cambridgeu.

vedeti, da je bilo takrat, ko so se gospodarji Evrope leta 1815 zbrali na Dunaju z namenom oblikovati politična ozemlja, povsem normalno, da se etničnosti ne bodo upoštevale. Evropa ni doživela vala protestov. Dejstvo, da je bila sveta pravica Ruritarijancev* do samoodločbe, lastnega kulturnega doma in politične strehe povsem prezrta, ni povzročilo skoraj nobenega ali celo nobenega ogorčenja – ne med Ruritarijanci ne med drugimi. Večina Ruritarijancev ni niti opazila oziroma se je komajda zavedala svojega obstoja in pripadnosti.

Druga faza

Prav kmalu se je vse to spremenilo. Devetnajsto stoletje je zelo hitro postalo stoletje nacionalističnega iredentizma. Nacionalističnemu načelu, po katerem je edini zakoniti temelj države nacionalnost, je sledilo čedalje več vnetih in vdanih privržencev. V Vzhodni Evropi je to načelo uspelo uveljaviti Madžarom, ne pa tudi Poljakom; številne balkanske etnične skupine so se okoristile na račun slabosti turškega cesarstva in si zagotovile različno stopnjo samostojnosti. V srednji Evropi je Italijanom in Nemcem uspelo doseči združitev.

Zakaj takšna sprememba v razpoloženju? Kaj je privedlo do tega, da nekaj, kar je bilo videti sprejemljivo in celo naravno, v nadaljevanju stoletja izgubi zakonitost? Z nacionalističnega vidika je odgovor enostaven: nacije niso bile mrtve, temveč so zgolj mirovale. Zahvala gre vdanim prebuditeljem – izobražencem, ki so si prizadevali oživiti starodavno politično in kulturno slavo oziroma kodificirati jezike in kulture »nezgodovinskih« nacij, ki se pred tem niso mogle pohvaliti ne z državno ne z dvorno književnostjo. Čeprav te nacije morda niso poznale blišča preteklosti, so bili prebuditelji pripravljeni na vse – celo izmisliti si ga ali pa poiskati novega, ustreznjšega. Trud je bil na koncu poplačan – na njihov poljub so nacije »uspavanih lepotic« strastno odgovorile. Dokončno prebujene so zahtevale svoje zakonite pravice. V luči Heglove ugotovitve, da narodi vstopajo v zgodovino šele takrat, ko pridobijo državo, so vztrajale pri tem, da si zagotovijo prostor na zgodovinskem odru. Če jim to ni bilo dovoljeno – seveda ni bilo pričakovati, da se bodo nekdanje velesile odpovedale svoji oblasti zgolj zato, ker se je tako zahotelo drugim – so pogostokrat posegale po orožju.

Tisti, ki jim nova nacionalistična politika ni simpatična, si zatiskajo oči na ta način, da sprejemajo nove kriterije za definiranje nacionalizma. Očitno se ne zavedajo, da se s tem spreminja zgolj način ocenjevanja, medtem ko nacionalizem kot pojav še vedno ostaja.

Menim, da je najbolj razširjena teorija o nacionalizmu tista, po kateri nacionalizem ne pomeni zgolj obujanje različnih kultur, temveč predvsem to, da v človekovih prsih ponovno oživljajo atavistični instinkti tipa »*Blut und Boden*«. Vselej prisotno, vendar dolgo obvladovano z religijo ali drugimi dejavniki, je popuščanje okovja komaj brzdani pošasti dovolilo, da ponovno priplava na površje. Pokazalo se je, da so ideali razsvetljenstva o razumu in bratstvu, pa tudi površne instrumentalne povezave tržnega »*Gesellschaft*«, preveč abstraktni in brezkrvni oziroma preveč možganski, da bi se lahko kosali s pohotnimi in burnimi »bogovi teme«. Precejšnji del romantične literature devetnajstega stoletja je zelo podpiral podobo

* Op. prev.: Gre za prebivalce imaginarnega evropskega kraljestva, imenovanega Ruritanija, v katerem naj bi vsi živeli v izobilju, v veselju in romantičnem razpoloženju. Življenje prebivalcev naj bi bilo polno avantur, dvorskih spletk in kraljevskega blišča (po dveh romanih angleškega pisatelja Anthonyja Hopa, 1863–1933).

človeka, ki se ujema s tem opisom, kar je vsaj posredno vplivalo tudi na politično razpoloženje.

Iz tega bi sledilo, da od človeka ne kaže pričakovati preveč ali, bolje rečeno, od njega ne moremo pričakovati pretirano racionalnega standarda političnega obnašanja. Realistična politika se mora prilagoditi svoji klienteli, in če ima družba v resnici podobo črede, bo najboljša, če temu dejstvu prilagodimo tako strukturo oblasti kot tudi simboliko, ki je sestavni del te strukture.

Drugi kritiki nacionalizma (npr. Elie Keduri) zagovarjajo drugačno stališče: nacionalizem je zanela evropska ideologija, ki je s tem popačila do takrat povsem stabilne politične sisteme. Marksisti so ponujali zopet drugačno razlago: nacionalizem pomeni zvito, največkrat zavestno odvrčanje ljudstva od dejanskega, a navidezno prikritega razrednega spora. Gre za zaslepljenost ljudstva, ki je vsekakor v interesu vladajočega razreda – predvsem zaradi strahu pred naraščanjem razredne zavesti, veliko pa tudi zato, ker mu omogoča, da od podpiranja lažne nacionalne zavesti veliko tudi pridobi.

Zdi se mi, da nobena izmed teh teorij ni zadostna sama po sebi. Človek devetnajstega in dvajsetega stoletja ni nič bolj občutljiv na poziv h krvi kot njegov prednik: s tem da se bolje prehranjuje, da je njegovo življenje bolj udobno, da na svojem delovnem mestu več presedi in da je njegovo vsakdanje življenje nasploh bolj umirjeno (preživi ga v uradu ali pri obvladovanju stroja in ne več v boju z naravo), je sklepati, da je mogoče celo nekoliko manj nagnjen k atavizmu kot pa njegov manj izobražen, manj urbaniziran in manj udomačen stari oče. Kar zadeva samo ideologijo, pa močno dvomim, da ima tako moč, da lahko spreminja politično in moralno vzdušje. Prav tako bi zelo težko pritrdil razlagi, ki nesporno in večkrat ponovljeno zmago nacionalne zavesti nad razredno pripisuje presenetljivi zvitosti vladajočega razreda. Ne nazadnje tudi zato, ker vladajočemu razredu še ni uspelo dokazati, da bi imel tako neverjetne sposobnosti obvladovanja ljudi tudi na drugih področjih.

In kaj potem? Zdi se mi, da je priziv nacionalističnega načela »Ena kultura ena država« neizbežen dodatek novega družbenoekonomskega reda, ki ga s seboj prinašata ne le industrializem, temveč tudi njegova senca, s katero je zakril prihodnost. Struktura kmečke družbe je zapletena in dokaj stabilna: v takem okolju kultura – tj. govor, obleka, potrošnja, navade itd. – nikakor ne more predstavljati ustreznega načela za določanje politične ureditve. Značilne politične enote so bodisi lokalne skupnosti, ki so le poredkoma tudi edini konzumenti kulture, ki jim je na voljo (običajno jo delijo z drugimi podobnimi skupnostmi), ali pa cela cesarstva, ki presegajo meje katere koli posamezne kulture. Medtem ko prve nimajo ne nagnjenosti ne pogojev, da bi se širile do meja, do koder dejansko seže njihova kultura, druge nimajo motiva, da bi ostale znotraj meja svoje kulture – bolj so zainteresirane za presežke in ubogljivost svojih podložnikov kot pa za folkloro.

Vse to se spreminja z modernostjo in industrializmom. Nekdanja dokaj čvrsta, a vendar zapletena družbena struktura se umika pred množično, mobilno in anonimno družbo. V tej družbi delo ni več fizično, temveč semantično: »delo« postaja manipulacija z ljudmi in sporočili in ne manipulacija s stvarmi.

Tako postane temeljna predpostavka za delo sposobnost nevezanega komuniciranja z anonimnimi tujimi ljudmi. Prvi pogoj za komunikativnost je formalna izobrazba, ki omogoča pismenost, in druga potrebna strokovna znanja. Življenje in delo s tem postajata en sam dolg niz srečanj, sestavljenih iz izpolnjevanje državljskih pravic in dolžnosti. Možnost posameznika, da se zaposli, pa tudi njegovo človeško dostojanstvo, sta v prvi vrsti odvisna od njegove spretnosti obvladovanja

visoke kulture pismenosti, ki hkrati predstavlja izbrani idiom politične enote, v kateri živi. Polnopravni državljani lahko postane le tako, da se bodisi prilagodi prevladujoči visoki kulturi enote, v kateri živi, ali pa tako, da spremeni politične meje in s tem zagotovi, da bo prav njegova kultura postala dominantna v enoti, ki nastaja.

Evropejci devetnajstega in dvajsetega stoletja so prevzeli vse omenjene strategije – včasih tako, da so si sledile kar v zaporedju. Ne gre prezreti, da je industrijska družba prva izmed družb, v kateri formalizirana, kodificirana, z izobrazbo pogojena in nevsebinska kultura preneha biti prednost in danost manjšine pismenih in postane razpoznavni slog družbe kot celote. Politične enote poslej niso več zaščitniki vere, temveč postanejo zaščitniki kulture. Prav v tem in nikakor ne v atavizmu ali morebitni zvitosti ideologije oziroma vladarjev, je skrivnost nove moči nacionalizma. Visoka kultura je namreč pomembna, neskončno pomembna za vse. Bistvo državljanstva se je spremenilo: medtem ko je državljanstvo do zdaj pomenilo zgolj posameznikove možnosti, da sodeluje pri življenju in običajih mesta ali mestu podrejenih enot, zdaj predstavlja nekaj povsem drugega. Odvisno je namreč od spretnosti etničnega definiranja visoke kulture (tj. kulture, ki je kodificirana, obogatena s pisnimi besedili in pogojena z izobrazbo) in od predstav, ki jih ima ta kultura o tem, kakšen bi moral biti posameznik, in sicer glede na stereotipe, ki si jih je sama zastavila in jih tudi izvaja.

Tretja faza

Leto 1918 je prineslo zmago slavje nacionalizma. Tri verska cesarstva, med katera je bila 1815. leta razdeljena Vzhodna Evropa, so zdaj razpadala v prah. Eno izmed njih, caristično, naj bi svojo moč domnevno povrnilo kmalu zatem, in sicer pod novim političnim in ideološkim vodstvom. Vendar pa vsaj zaenkrat pustimo ob strani ta netipični razvoj dogodkov. Na območju drugih dveh dotedanjih cesarstev je zmagal nacionalizem, čeprav je v marsikaterem pogledu pomenil Pirovo zmago. Nove enote so vzklikale naciji kot edinemu zakonitemu načelu državnosti, vendar jih je, tako kot njihove vladarske prednike, preganjala etnična raznolikost, kar je povzročalo konflikte. Odgovornost za takšno stanje je mogoče pripisati predvsem zapletenosti etničnih zemljevidov. Na nek način je bila usoda držav naslednic še hujša, saj so bile manjše in torej bolj šibke, med njihove manjšine pa je bilo mogoče šteti tudi številno prebivalstvo nekdanjih dominantnih kulturnih skupin: šlo je za populacijo, ki je govorila z jezikom nekdanjega imperialnega centra in se je z njegovo kulturo tudi istovetila. Te manjšine seveda niso mogle uživati v svoji degradaciji in so zato lahko računale na podporo svojih jezikovnih in kulturnih sorodnikov čez mejo.

Kombinacija dejavnikov, in sicer šibkosti, drobitve in etničnih napetosti, je za te države pomenila začetek konca. Pred Hitlerjem so padle kot keglji. Medtem ko so se nekatere države res upirale, so se druge uprle zgolj navidezno; nekatere pa so se vdale celo brez odpora. Kakor koli že, to ni bistveno vplivalo na hitrost, s katero so bile posamezne države podjarmljene.

Za štirideseta leta je značilna znatna poenostavitev etnične kompleksnosti številnih delov Vzhodne Evrope. K temu sta prispevala najprej Hitler in nato še Stalin. Metoda mirne asimilacije, ki so jo poznali v preteklosti, je sprožila postopek nadaljnje etnične homogenizacije, dopolnjene z brutalnejšimi metodami – predvsem z genocidom in prisilnimi preselitvami prebivalstva. Nekoč so se v tej smeri že izvajali določeni eksperimenti – kot primer navajam zlasti genocid Armencev in povojno grško-turško zamenjavo prebivalstva v začetku dvajsetih let. Kljub temu pa so štirideseta leta *par excellence* tista leta, ki jih je mogoče enačiti z obdobjem množičnih pobojev in razseljevanja. Posledično so nekatere, nekdanje pluralne družbe postale neprimerljivo bolj homogene, denimo, Poljska, češke dežele, Belorusija. Druge države se niso toliko »okoristile« s Hitlerjevimi in Stalinovimi zločini, tako da so etnične napetosti še naprej naraščale.

Peta faza

Kar zadeva Vzhodno Evropo, peta faza še ne predstavlja zgodovinskega dejstva in je za zdaj prisotna predvsem kot upanje oziroma želja. Kljub temu pa obstajajo tehtni razlogi tudi za drugačno razmišljanje, po katerem naj bi peta faza predstavljala tako dejansko kot tudi teoretično možnost. Kakor koli že, peta faza, ki se ponekod celo že pojavlja, ima precejšnje število benignih značilnosti. Označuje jo večje in bolj enakomerno razporejeno obilje, ki ga s seboj prinaša pozni industrializem. To pomeni, da zavist in občutek ponižanosti zaradi revščine, ki sta nadvse očitno in zavestno povezana z etničnim statusom in etiketo »zaostalosti«, nista več osnovna razloga za sovražnosti med kulturno različnimi skupinami. Prav tako razvitejši industrializem bolj učinkovito vpliva na strukturo zaposlenosti in prispeva k standardizaciji kulture – na ta način prvotne medsebojne razlike postanejo predvsem fonetične, manj pa semantične. Vsaj v določeni meri to pomeni, da ljudje počnejo podobne stvari in imajo podobne zamisli, čeprav uporabljajo različne besede. Čeravno je teza o standardizaciji industrijske kulture še daleč od tega, da bi bila uveljavljena in je v marsikaterem pogledu vprašljiva (še zlasti, če upoštevamo industrijske države Daljnega vzhoda), so z vidika družb, za katere sta značilna skupno zgodovinsko ozadje in sosedstvo, posamezni elementi te teze lahko tudi sprejemljivi. Gospodarsko in kulturno zблиževanje prispevata k zmanjšanju etničnih sovražnosti: kljub temu človek pozne industrijske dobe tako kot tudi njegov neposredni prednik, t. i. zgodnji industrijski človek, še vedno išče svojo identiteto v pisni kulturi bolj kot na drugih področjih. Vendar pa je k temu potrebno pristaviti, da se njegova pisna kultura ne razlikuje več toliko od kulture njegovega etničnega soseda. Predvsem pa je treba upoštevati naslednje: dejstvo, da ljudje na nasprotnih straneh meje stojijo na različnih točkah procesa za vstop v industrijsko civilizacijo, v manjši meri kot nekoč vpliva na poglobljanje nestrpnosti zaradi morebitnih kulturnih razlik (ta značilnost se še vedno pojavlja v razmerju med razvito kulturo držav gostiteljic in »gastarbajterji« in seveda stopnjuje oziroma povzroča napetost med gostitelji in priseljenci).

Tej relativno benigni situaciji so se približali posamezni deli Zahodne Evrope iz izjemami, kot sta Ulster ali Baskija. V tem trenutku si je težko predstavljati vojno med zahodnoevropskimi državami zaradi nerešenih ozemeljskih vprašanj. Opaziti je stanje, ki postaja čedalje bolj prisotno, ki ga je mogoče opisati kot

federalizacijo ali kantonizacijo. Gre za naslednje: dokler ima vsaka izmed velikih kultur svoje domače oporišče, ki ji zagotavlja obstoj, nima potrebe, da bi vztrajala pri popolni samostojnosti oziroma na stapljanju etničnih in političnih meja. V vsakem primeru gre za zaželeno končno točko razvoja, ki ji je v pogojih industrializma uspelo spremeniti razmerje med kulturo in politiko. Po nevihti je nastopilo obdobje relativnega miru.

Nova sekularna ideokracija

Toliko o dokaj abstraktnem vzorcu evolucije etnično-popularnih medsebojnih odnosov med 1815. letom in današnjim dnem. Na tej točki je treba vključiti zelo pomembno dejstvo, ki smo ga v dosedanji razpravi skoraj povsem zanemarili – predvsem zato ker kljub skupnim izhodiščem ne predstavlja logičnega nadaljevanja prvotnega modela. Leta 1815 je bila Evropa razdeljena med tri evropska cesarstva. Dve izmed teh cesarstev (bolje rečeno ozemelj, ki sta jih zavzemali, ter ljudstev, ki sta jim vladali) sta sledili poti, ki sem jo orisal v tej razpravi. Tretje cesarstvo pa je ubralo svojo pot.

Carska Rusija se je dejansko zrušila in razpadla. Pokazalo se je, da v sodobnem svetu njen ideološki cement ni bil nič bolj čvrst od cementa njenih turških in habsburških tekmecev. Na ruskih cerkvah je pravoslavni križ postavljen nad polmesečem, ki je v podnožju križa – gre za simboliko, ki jo včasih razlagajo s tem, da označuje triumf pravoslavnega krščanstva nad islamom. Toda ko so v času boljše vizma mnoge izmed cerkva porušili, je skupaj s polmesečem padel tudi križ.

Carsko Rusijo je izpodrinila nova sekularna ideokracija, ki je brezobzirno vsilila novo vero. Čeprav so »vse dotedanje Rusije« prestale prvo in drugo fazo, je bila tretja faza povsem prezrta. V zgodnjih dvajsetih letih je Rdeča armada ponovno osvojila Kavkaz, v začetku tridesetih ji je že uspelo umiriti Srednjo Azijo in zatreti bazmaške upornike in v letih 1940 in 1944–45 zopet zavzeti Baltik; poleg vsega pa ji je uspelo pod neposredno oblast spraviti bistveno večji del Vzhodne Evrope kot nekdanjim carjem.

Nova posvetna ideokracija je imela dovolj moči, da obvladuje iredentistični nacionalizem. To ji je uspevalo vse dotlej, dokler je imela zaupanje vase ter odločnost, da z vsemi sredstvi vztraja pri svoji oblasti. Po letu 1985 se je pojavila perestrojka, in sicer kot posledica izgube zaupanja v gospodarske metode komunizma. Opustitev uporabe brezobzirnih sredstev je z ene strani pomenila sestavni del recepta, ki naj bi pripeljal do močno pričakovane gospodarske oživitve, z druge strani pa ceno za naklonjenost Zahoda, ki je bila odločilnega pomena za novi poskus. Tako se je zaključilo obdobje neomajane represije; metode prepričevanja se sicer včasih še vedno uporabljajo, vendar z zadržkom – če gre za provokacijo, ki je političnega izvora. Kaj se torej glede na nova pravila igre dogaja z etnično situacijo?

Vprašanje je sicer možno zastaviti, vendar odgovori nanj še niso mogoči. Kaže, da jih bo treba poiskati v tistih stopnjah razvoja, ki jih je ta del Vzhodne Evrope v času, ko je bil pod komunizmom, izpustil. Pri tem mislimo na faze etničnega iredentizma, morilskega nasilja in nazadnje na fazo, ki se zavzema za dokončno, a bolj miroljubno rešitev, in sicer za federalno-kantonalno ureditev skupnega doma, s čimer naj bi se izognili smrtonosnosti in brutalnosti, ki sta bili značilni za predzadnjo fazo.

Zgodovina se vselej ne ponavlja. Marx je dejal, da tisto, kar se prvič pojavi kot

tragedija, v drugo prevzame podobo farse. Vendar pa temu aforizmu ne kaže preveč verjeti. Nobenega jamstva ni, da se tisto, kar je že prvič pomenilo tragedijo, ne bi tudi tako ponovilo.

V našem primeru okoliščine niso povsem identične. Predvsem gre za željo ljudi dobre volje in razuma, da se izognejo ponavljanju genocida in prisilnega razseljevanja. Vsaka skrajna uporaba narodnostnega načela, s katero naj bi se doseglo stapljanje etničnih in političnih meja, bi hkrati pomenila tudi barbarizem. Etnična podoba številnih delov Sovjetske zveze je tako zapletena, da ne omogoča prijaznega načina vzpostavitve tega načela – v tem smislu ga bo treba ustrezno prilagoditi in dopolniti z mnogimi kompromisi.

Politična reafirmacija etnične identitete poteka v povsem novih okoliščinah, ki jih zgodovina doslej še ni poznala. Boljševiški centralizem je strl in atomiziral civilno družbo s tem, da je celotno družbeno hierarhijo in vse organizacije – politične, gospodarske, ideološke – združil v enotno nomenklaturo, tj. v svojevrstno piramido. Resnica je, da je v času bolečega oživljanja civilne družbe prav hitro postalo jasno, da je etnična združenja mogoče oživiti veliko hitreje in bolj učinkovito kot druga. Medtem ko imajo nove politične stranke v pretežni meri podobo razmeroma majhnih klubov izobražencev, so »narodne fronte« tiste, ki naglo širijo svoje korenine.

Zaradi navedenega bodo mnogi pomislili, da bo tokrat nacionalizem še močnejši kot prvič. Tedaj so nacionalistična gibanja imela nenacionalistične tekmece, velikokrat tudi zelo mogočne. Nacionalizem ni predstavljal krinke deviantnih razrednih interesov, kot so to trdili marksisti. Kljub temu pa ni pometel vsega pred seboj. Konkurenčna načela združevanja so tudi delovala. Hkrati pa ne gre dvomiti o dejstvu, da obstaja pristna sla po civilni družbi, pluralizmu, odsotnosti političnih, ideoloških in gospodarskih monopolov in zlasti po odsotnosti pogubnega spajanja vseh treh oblik centralizma.

To predstavlja novo ozadje, ki se upira nekdanjim etničnim in drugim političnim težnjam. V tem smislu lahko določimo udeležence igre, ne moremo pa predvideti izida.

Moskva, september 1990

Pripis

Zgornje besedilo sem na hitro natipkal nekega popoldneva na izposojenem, a nemogočem sovjetskem pisalnem stroju, v močno varovanih prostorih (mogoče pa je šlo za znanstvene oddelke) Akademije za znanost, ki so v visoki stavbi na Leninovem prospektu v Moskvi, in sicer kot odgovor na vztrajno zahtevo domačinov, da komentiram sovjetsko etnično situacijo. Temu besedilu sledijo razmišljanja, ki so nastala leto dni kasneje v Cambridgeu.

Raymond Aron je imel navado govoriti, da v Franciji obstajata le dve pravi ustanovi – država in komunistična partija. V ZSSR se ti dve instituciji ujemata in tako pravzaprav predstavljata *eno in isto* ustanovo. Zaradi odsotnosti drugih možnosti, se mi je zdelo, da strategija Gorbačova, da k sodelovanju pritegne edino ustanovo, ki mu je bila na razpolago, navsezadnje niti ni tako absurdna. Takšni ugotovitvi bi sicer lahko ugovarjali tako, da bi rekli, da ni mogoče uporabljati institucije, ki bo s tem uničila samo sebe. So pa tudi argumenti v korist tej trditvi v smislu: če obstaja zgolj eno orodje, ga je treba pač uporabiti.

Moja občutljivost glede tega vprašanja (ki pa ne pomeni hkrati tudi prepriča-

nja; prav tako mi ni všeč situacija, ki je zagotovila izhodišče za razmišljanja na to temo) me je, kot tudi številne druge dobronamerne ljudi na Zahodu, ki so bili naklonjeni perestrojki, ločila od moskovskih izobražencev, ki so začeli sovražiti Gorbačova. (Razlike niso temeljile na ugotovitvah o njegovi osebnosti ali ugibanjih o njegovi politični intimni misli – gre za vprašanja, za katera si ne delam nobenih utvar, da jih obvladam. Temeljile so preprosto na vidljivih zunanjih značilnostih njegove strategije.) Občutljivost na to vprašanje je okrepila zavest, da so edina sila, ki bi utegnila parirati obstoječi instituciji, *etnična gibanja*, ki bi jih bilo mogoče hitro in učinkovito mobilizirati, kar se je v resnici tudi zgodilo. Jelcinova pripravljenost, da uporabi to nasprotno silo, me je prestrašila. Moja bojazen je bila podkrepljena s spomini na razvoj dogodkov po analognem padcu habsburškega cesarstva, kar je pripeljalo do političnega sistema, ki je bil tako šibak, da je pred Hitlerjem in nato še Stalinom padel praktično brez odpora. Jelcin očitno dela tisto, kar je pred njim počel že Lenin – zapušča vsa ozemlja v upanju, da si bo pridobil zaveznike ali pa vsaj nevtralneže, hkrati pa krepi svoj položaj v samem centru. Medtem ko je imel Lenin na svoji strani disciplinirano partijo in ideološko predanost njenih članov, Jelcin ne uživa nobene izmed teh prednosti, zaradi česar je neprimerno bolj izpostavljen stihiji etničnih sil. Navsezadnje se je Lenin lahko obrnil razvpitemu NEP-u: ljudje, ki temu vzklíkajo danes, se očitno ne zavedajo, da bi današnji ekvivalent NEP-a v resnici pomenil vzpostavljanje starih nadzorno-administrativnih gospodarskih metod. Slednje temeljijo na načelu (gre za pristno analogijo NEP-a), da je metoda, ki ji več ne zaupaš, vendar za katero je značilno, da bolj ali manj deluje in za katero ljudje vedo, kako deluje, boljša od tiste, v katero sicer verjameš, vendar nimaš niti najmanjšega pojma o tem, kako bi jo udejanil. Predstava perestrojčikov o vodenju trga ni nič boljša od predstave, ki so jo imeli boljševiki o tem, kako graditi socializem. Vendar pa je rušenje starega sistema Jelcinu onemogočilo, da bi posegel po uporabi starih institucij.

Zaradi vsega navedenega sem močno dvomil o Jelcinovi strategiji, čeprav v nobenem trenutku nisem imel dogmatskih predstav o njej. Vendar pa so dogodki pokazali pravilnost Jelcinove politične intuicije. Gorbačovova politika sprave očitno ni prepričala »bunkerja«. (Hkrati pa je verjetno prispevala k njegovi mlačnosti oziroma dejstvu, da ni uporabljal oziroma se je izogibal uporabi brezobzirnih metod.) Ko je prišlo do udarca v obliki spodletelega puča, je prav dejstvo, da je Jelcin zgradil rivalsko oporišče moči in pri tem brez obotavljanja uporabil vsa sredstva, ki jih je imel na voljo, odločilno prispevalo k preprečitvi državnega prevrata. To mu je treba priznati.

Cambridge, september 1991

Prevod: B. Hočevár-Frantar